

1996, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c:13.

İŞADAMLARI / İŞVERENLER

Neşe ÖZGEN-ERTÜBEY

"Müteşebbis"ten ==>"İşadamı"na

Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak levanten ve musevi azınlığın elinde bulunan 'müteşebbis' faaliyet, genç Türkiye Cumhuriyeti tarafından, fethedilmesi gereken başlıca etkinliklerden birisi olarak belirir. 1923 İktisat Kongresi'nin "ulusal endüstriyi destekleme, yabancı ayrıcalıklarının iptali ve yerli ürünlerin kullanımı ile yerli sanayiciyi özendirme" deyimi ile ifade edilen hedefi; gerek ihracaat ve imalatta gerekse hizmetler sektöründe yabancı tüccar ve sanayicinin ülkeyi terketmesi ile oluşan açığı yerli üretim ile doldurma isteği olmuştur. Cumhuriyete gelinceye dek imalat, ihracaat ve hizmet sektörü Musevi ve Levantenin eline bırakılması gereken 'kirli' işler olarak görülmekteydi. Girişimcilik/işadamlığı/müteşebbis sözcüğünün etimolojisi, aslında kavramın Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde geçirdiği anlam değişikliğini pek güzel ifade etmektedir.

Girişimci kavramı Latince *intrāre*-yoluyla, içinden geçerek, Yunanca *enteron* [(*entos*-içinde) bağırısak] anlamlarına gelir. Fransızca'da da aynı kökenden *entre*-aidiyet ve *prendre*-aşmak, katılmak anlamına dönüşmüştür. Yeni Fransızca'da fiil *entrer* gir-mek kökünden gelir, *entrée* giriş, *entreprenant* girişimci, atılgan anlamına gelir. İngilizce'de *enter*- (giriş) ve *pre*- (ilk), *entrepre-neur* ilk girişen, ilk giren, başlayan anlamına gelmektedir. Arapça'da *müteşebbis*, *şe-bi-se* kökünden türetilen *Teşebbese* vezninden elde edilmiştir. *Teşebbüs* bir şeye pençe ile yapışmak demektir. Böylece aslında Batı dilleri içinde de 'kirli' olandan 'yüce olan' anlamına geçişi Türkçe'de de görmekteyiz. Türkçe'de girişimci sözcüğü son 20 yılın ürünüdür ve *gir* -kökünden *gir-iş-me* fiiline dönüşmüştür. Girişimci/işadamı kavramı patron/işveren kategorisinden 1980 sonrası dönüşümler sayesinde styrılabilmiş ve gelişme=kalkınma retoriğinde bugün kullanılan biçimine ulaşmıştır.

Zira 1980'ler sonrasında gelişme-kalkınma-sanayileşme üçlemesi Türkiye'de yeni bir biçim almış; eski devletçi söylem yerini liberal ekonomi ve bu ekonomi için farklı bir insan tipinin yani "*girişimci*"nin gerekliliği söylemine terketmiştir. Eski 'işveren=patron' tipinin yerini alan 'girişimci-lik' ve 'girişimsel performans'a ilişkin bu söylemin, kavramın içeriğini Batı'ya anolojili bireysel özellikler ağına indirgediği söylenebilir. Böylece 'girişimci-lik', 'girişimci' kavramları işbitirici, atak, cesaretli, risk alıcı, işbilir, başının çaresine bakan, kendine güvenen, maceracı vb. sıfatların yerini alan kavramlar haline gelmiştir.

"Müteşebbis"ten==>"İşveren"e

1923-1980 Arası Ekonomi Politikaları ve 'İşveren'in Oluşturulma Süreci

1913-1915 sanayi sayımından da anlaşılacağı üzere Osmanlı sanayinin en önemli özelliklerinden birisi, sinai mülkiyetin hemen tümüyle azınlıkların elinde olmasıdır. Alman kaynakları 1914'de sanayi kesiminde kapitalist ve işçilerin yalnızca % 15'inin Türk olduğunu belirtmektedir. Azınlıkların üretim ve pazarlama sürecindeki etken konumları yüzünden, Türk halkının artığının aktarılma ve paylaşılma sürecinin çok dışında kaldığını, diğer bir deyişle burjuvalaşma yolunun Türk halkına kapalı olduğunu görmekteyiz. 1913-1915 Osmanlı sanayi sayımında, tütün, un, unlu mamuller, şekerlik, tahin ve bisküvi, konserve imalatı, bira, buz, toprak sanayi (tuğla, kireç, çimento), deri ve deri işleme, marangozluk ve doğramacılık, kutu, sair ağaç, dokuma, kağıt ve kırtasiye, matbaa, yağ imalatı, sabun ve kimyevi madde ve madeni eşya kalemlerinden sadece 3 firmanın başında Türklerin bulunduğu görülmüştür. Azınlık (Levanten ve Musevi) grubun elindeki imalat sanayi profili ancak Cumhuriyetten sonra değişime uğramış, I. İktisat Kongresinde azınlıkların bıraktığı iktisadi boşluğun nasıl doldurulabileceği üzerine konuşmalar yapılmıştır. I. İktisat Kongresi numune sergisine malzeme gönderen çeşitli kalemlerde toplam 78 özel-kişisel sergi görmekteyiz. Bunlar elektrikli eşyadan, kağıt mamullerine, topraktan çeşitli mamul ve yarı mamul gıdaya kadar çeşitli gruplardır. Ege Bölgesinin çeşitli il ve ilçelerinden bizzat katılan II Türk tüccar da kayıtlarda yer almaktadır.

1923-1929 arası zayıf ve dışa bağımlı bir üretim, para-kambiyo sistemlerinin yarattığı hassas dengeler ve devletin ekonomideki etkinliğinin zayıflığı ile damgalanmıştır. Devlet harcamalarının ve müdahalesinin sınırlılığı (bir emisyon bankası olmadığı için, devlet harcama sınırını para basmak yolu ile dahi genişletememekteydi), işadamları tarafından hararetle onaylanmaktaydı. "İstanbul Ticaret Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tazim Olunan Rapor"da, devletin hiç emisyon yapmayıp, tüm kredi genişlemelerinden kendilerinin yararlanması, yabancı sermayeyle işbirliği başlıca tavsiyeler arasındaydı. Dışa açık bir sermaye piyasası ekonomisindeki tamamlayıcı öge özel girişime dayalı bir ekonomidir. Ancak ne var ki, sanayi dışı alanlarda kârlılığın yüksekliği, dış pazarla ilişkide rekabetin riskinin yüksek oluşu gibi nedenlerle özel girişim sanayiden kaçmış ve bu nedenle de ekonominin devlet eliyle desteklenmeksizin yapılanamayacağı görüşü 1930'larda gündeme gelmiştir.

1930-1950 dönemi, başta tüketim malları olmak üzere üretimin hemen her alanında ithal ikamesinin ve sanayileşmede devletçi politikaların yoğun olarak uygulandığı yıllardır. II. Dünya Savaşı'nın yarattığı reel fakirleşme ve iç ve dış baskılarla dolu bu döneme, spekülasyon bir tüccar türü damgasını vurmaktadır. Dönemin güçlü sınıfları olan büyük toprak sahipleri ve tüccarlar devlet eliyle geliştirilen alt yapı yatırımlarını kullanarak, savaştan sonra Avrupa'ya gıda ve hammadde satmakta ve spekülasyon bir serveti biriktirmekteydiler. Ancak bu kesim; birikimini teknoloji, üretim, örgütlenme ve pazarlamaya yöneltmediği için, özel kesimin sermaye birikiminin üretken sermayeye dönüştürülememesi söz konusudur.

1946'dan itibaren dış dünya ile bütünleşmenin ve yürürlükteki devletçi düzenin tasfiyesi ile birlikte yabancı sermayeye katılma isteğinin belirginleştiğini görmekteyiz. 1948 İktisat Kongresi bu isteğin belirgin ifadeleri ile doludur. İşadamları ve üniversite hocaları tarafından düzenlenen kongrede, Türkiye için hızlı büyüme ve kalkınmanın önkoşulu olarak 'devletçiliğin yavaş yavaş tasfiyesi ve dövizle sermaye kaynaklarının kıtlığının aşılması için yabancı sermayeye açılma zorunluluğu' getirilmekteydi. 1950'li yıllar, Demokrat Parti'nin ilk döneminde dışa açılma politikasının izlenmeye başlandığı, Serbest Bölgeler Kanunu'nun yürürlüğe konarak devletin etkinliğini daraltma adına devlet fabrikalarının satışa çıkarıldığı, DDY ve DHY'nın anonim şirket haline getirildiğini ve yabancı sermaye ortaklığına açıldığı yıllardır. Ancak bu politika ile Merkez Bankası'nın döviz ve altın rezervleri kısa sürede tükenince iktisattaki liberasyon politikası durdurulmuştur. 1959-61 döneminde Thornburg'tan Baker'a dek uzanan bir çok Dünya Bankası uzmanı Türkiye'ye karşılaştırmalı üstünlükler teorisi dahilinde tarım ağırlıklı bir kalkınma süreci çizmelerine rağmen, Dünya ekonomisi ile dış borçlar aracılığı ile bütünleşmeye çalışan ülkede, sanayileşmenin tarıma oranla daha avantajlı olduğuna ilişkin kanı yaygınlaşmış ve işadamları görüşlerini sanayi lehine kullanmaya başlamışlardır. Böylece ABD'li danışmanların tarımda uzmanlaşma tavsiyeleri sanayinin karlılık avantajları nedeniyle havada kalmış ve Türkiye'de özel girişim artık sanayileşmeden pay alma dönemine girmiştir. Yine bu dönem özel girişimcinin asıl birikimine başlangıç oluşturmaktadırlar. Bugün Türkiye'nin nüfuzlu sanayicilerinin çoğunluğu 1950'li yıllarda iş hayatına atılmış ve birikimlerini gerçekleştirmişlerdir. Bir yandan tarımdan akan artığın sanayiye geçişi, diğer yandan himayeci politikaların terkedilmesi, bir patron/işveren grubunun oluşmasına çok önemli katkıda bulunmuştur.

Devletin kamu yatırımlarını satarak ve ağır sanayiye tasfiye ederek özel girişime dayalı bir serbest piyasa ekonomisi yaratma önerileri başarılı olamamış, bunun yerine devlet yeniden altyapı yatırımlarını gerçekleştirmek ve geliştirmekte olan sanayiye desteklemek görevini üstlenmiştir. 1960'dan itibaren başlayan dönem devletin, işadamlarının müdahalesi ile, gelişigüzel müdahaleciliğini terkederek planlı bir kalkınma için güçlerini harekete geçirdiği dönemdir.

1960'dan itibaren başlayan planlı kalkınma dönemlerinde, planların kamu sektörü için emredici özel sektör için de yol gösterici olacağı kabul edilmekteydi. Ülke önündeki yol ayrımında sanayisini dışalma karşı koruyarak yerli ürüne yönelmeyi seçmekteydi. 1960 ile başlayan planlı kalkınma dönemleri Türkiye'nin ithal ikamesi kavramını öğrendiği yıllar olmuştur. Çok beklenen ve üzerinde uzun uzun düşünülmüş olan planlar ise ne yazık ki sanayi ile ilgili kaba hesapları ve derlenmiş tahmini istatistikleri ve temennileri aşamamaktaydılar. Böylece 1960 sonrası ekonomiye damgasını vuran dört büyük özellik karışımıza çıkmaktadır:

- Yabancı sermaye ile tanışma ve birleşme,
- Montaj sanayinin ağırlık kazanması,

- Tekelci yapının ortaya çıkması,
- Tüketim sanayinin yoğunluk kazanması.

1950'den sonra Türkiye'ye çeşitli kanallardan ve farklı yöntemlerle akan yabancı sermaye, Türk firmaları ile çeşitli ortaklıklara girişmiş ve gıda'dan kimya'ya otomotive kadar hemen her kârlı sektörde yer almıştır. Bu dönemde ülkeye giren yabancı sermayenin yaklaşık % 64'ü kâr vb. transferlerle yine yurtdışına akmıştır. Özellikle hizmetler, bankacılık ve otelcilik-turizm sektörlerinde yabancı sermayenin yaygınlığı görülmektedir. 'Kayıtsız Şartsız korumacılık' ve 'malîyetleri düşürmek için yatırımcılığı teşvik' adına tekelciliğe prim veren , küçük ölçekli üretimi büyük firmalar için varkılan bir politikanın izlenmesi, yerli sanayi ile aynı koşullarda işleyecek yabancı sermayenin yurda girişinin özendirilmesi; ülkede bir yandan tekelleşmeyi hızlandırmış diğer yandan teknolojik ödünç almalarla dışa bağımlı bir montaj sanayiye yol açmıştır. Üretim ve yatırımlardaki bu dışa bağımlılık ilk üç plan boyunca sanayiye damgasını vurmuş ve 'giderek yerli teknolojinin oluşturulacağı' umudu; artan dış borçlar, dünya petrol krizi ile gelen yeni dengeler ve bunların sonucu özel girişimcinin giderek artan biçimde spekülasyona yönelmesi ve ardından kamu kesiminin ülke ekonomisinin açıklarını kapatma sorumluluğunu üstlenmesi ile sonuçlanmıştır.

İşveren/Patron' Kimliği

1950-1980 dönemi işveren/patron görüntüsünün daha yalın açıklandığı ve çıkarını korumada daha dolaylımsız davrandıkları bir dönemdir. 1930'da devlet destekli özel girişimcinin kurduğu imalat sanayi, müteşebbisin tabanını oluşturmuş ve sanayinin de temelini atmıştır. Alt yapının devletçe desteklenmesi ve özel sermayenin birikimi için kullanılmasının en önemli nedeni rantın oluşturulması ve bunun sanayiye aktarılması olduğundan, koşulsuz himaye kararları sonucunda 1960' larda Türkiye'de farklı iki grup burjuva ile karşılaşmaktadır: Şehir ve köylerde oluşan küçük burjuvazi ve bunların yanında yer alan küçük sermayeli ticaret burjuvazisi ile uluslararası bağımlılık zincirinin en önemli halkası konumuna yükselen bir sanayi burjuvazisi. Artığın yeniden sanayiye aktarımı için bürokrat, aydın ve asker kesimden dönem içinde değişen oranda ve ağırlıklarda destek gören; tercihli fiyatlar, düşük fiyatlı girdiler ve düşük malîyetli krediler, dolaylı/dolaysız vergi indirimlerinden alabildiğine yararlandırılan sanayici grubu, üretimini dünya normlarından giderek daha bağımsız kılma ve iç pazarda dilediğince fiyat belirleme şansını yakalamıştır.

Bu dönem içinde işverenin, devlet politikalarını yönlendirme ve talep konularında pazarlıkta baskın konumda da olsa, farklı toplumsal kesimlerin varlığını 1985 sonrasında daha çok dikkate aldığı görülmektedir. Öte yandan 1950-1980 dönemi işveren/patron görüntüsünün son 15 yıllık döneme oranla daha yalın olduğu ve hedefine daha dolaysız ulaşmaya çalıştığı bir dönemdir. 1930'larda İstanbul'da örgütlenen İstanbul Sanayi Odası ve 1960'lı yıllarda ortaya çıkan Türk Metal Sanayicileri Sendikası, Türkiye Ağaç İşverenleri

Sendikası, Türkiye Gıda İşverenleri Sendikası ve Ankara Sanayi Odası gibi kuruluşlar, hükümet politikalarını yönlendirme ve kendi çıkarlarını korumaya çalışırken, "işveren tarafı" olduklarını vurgulamakta ve pazarlık yollarını kendileri merkezli aramaktaydılar. Ancak bu arayışlar içinde toplumun çeşitli kesimlerinin varlığı ve ağırlığı her zaman hissedilmiştir. Örneğin 1961 yılında kurulan Türkiye İşverenler Sendikası Konfederasyonu (TİSK) kuruluş amaçları arasında "Türkiye'de çalışma hayatının iki kesiminden birisi olma işlevini üstlenmek" olarak açıklarken, sınıfsal yapısını da ortaya koymaktaydı. Ancak dönemde yer alan farklı kesimlerin de giderek pazarlık güçlerini hissettirmeleri ve taraf olduklarını vurgulamaları (işçi grevleri ve tarım kesiminin politikalara etkisi gibi) nedeniyle patron/işveren kategorisi, dönemde "ağırlığı daha fazlaca olan bir toplumsal katman olma" özelliği ile yetinmek zorunda kalmış, bu nedenle de devlet politikalarını yönlendirmede zaman zaman önerilerinin yeterince dikkate alınmadığından yakınmıştır. 1980'e kadar olan dönemde kapitalist yapıda farklı işveren/patron tiplerine rastlamak mümkündür. 1924-1929 yılları arasında temeli atılan küçük yerel ve özel bankalar finans kapitalin temelini oluştururken, Anadolu'nun orta ve küçük kentlerinden çıkan orta sanayici ile esnaf ve tarım kökenli bir sanayici gruptan da söz etmek mümkündür. Diğer yandan gayri müslim azınlığın zoraki mirasına devlet desteği ile el koyan ve devletle ilişkisi içinde giderek palazlanan bir orta-büyük sanayici grubun varlığı da dikkat çekicidir. Öte yandan destekli sanayileşme ve kur politikaları şansını yakalayarak ticaretten sanayi grubuna geçmiş ve ülke içinde diğerlerinden daha çok dış dünya ile bütünleşerek iç ve dış pazarda şansını zorlayan bir büyük sanayici grubun varlığı da sözkonusudur. Bu yapıya en iyi örnek Eczacıbaşı grubudur.

Ancak gerek devletle işbirliği sayesinde Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ortaya çıkmış büyük sanayici olsun, gerek taşranın tarım ve spekülatif ticaret artığını akıllıca kullanarak iç ve dış pazarda söz sahibi olmaya çalışan tarım kökenli grup olsun gerekse ithal ikamesi döneminin nimetlerinden yararlanarak yabancı firmalarla işbirliği sayesinde gelişen kentsoylu sanayi kesimi olsun, 1950-1980 döneminde hepsinin adı işveren/patrandır. Grubun en önemli özellikleri ise; devletin en büyük alıcı olduğu alanlarda yatırımlarını yoğunlaştırmaları, sanayide özellikle tüketim malları grubunda üretime yönelmeleri, devlet desteğini sanayiden sağlarken finans kapital kesimi ve ticaret ile sürekli işbirliği ve ortak yatırım içinde olmaları hatta 1970'li yıllarda kendi finans gruplarını kendilerinin oluşturmalarıdır. Diğer bir deyişle iç pazara yönelik üretim yaparken fiyat belirleme ve üretim kalitesi konularında son derece etken olan işveren grubu, firma organizasyonunu geleneksel yapıda tutmakta hiçbir sakınca görmemiş ve finans kapital ve ticari sermayeyle ortak çıkarları için sürekli birleşmeye çalışmıştır. 1980'e kadar olan dönemde finans kapital ve ticare sermaye sanayi burjuvazisine zaman zaman değişse de artan oranda destek vermeyi sürdürmüşlerdir. Türkiye'de burjuvazinin adı bir yanda devlet diğer yanda aile tipi firma yapısının gelenekselliği ile damgalıdır. Firma içi ilişkilerin aile merkezli oluşu, holding

düzeyinde de olsa, yönetimin ve kârlılığın aile adı ve çıkarları ile eşdeğer tutulmasına yol açmaktadır.

1950'den itibaren Türk işadamları ve gelişme potansiyelleri üzerine yapılmış çalışmalar, benzer sonuçlara varmışlardır: 1960 yılında İzmir'de 63 sanayici üzerinde incelemeler yapan Alexander, küçük ve orta ölçekli işyeri sahiplerinin tarım, büyük ölçekli imalat sanayi sektörü sahiplerinin de sanayi kökenli olduklarını, ancak ülkede bir girişimci potansiyelinden henüz sözedilemeyeceğini, zira gerek nitelikli işgücü ve teknolojik yenilik gerek finans açısından henüz ülkenin gelişmiş ülke endüstrisine benzer bir yapıyı oluşturamamış olduğunu belirtir. 1951'de Kerwin, Türk girişimcisinin endüstriyel aktiviteye yönelik uzun dönemli kararları almadığını, hızlı bir amortizasyon ve normalin üzerinde kâr beklentileri olduğunu ve yatırımların bu nedenle endüstriden ziyade spekülatif bir karakter taşıdığını belirtmektedir. Soral da çalışmasında endüstricilerin ticari geçmişlerini, endüstriyel aktiviteleri boyunca taşıdıklarını vurgular .

1973'te 20 sanayici-yönetici elit üzerine bir çalışma yapan La Vere Bates de aynı tür ketlemeleri vurgular. Türk sanayicisinin önündeki üç engeli aşması, aday olduğu AET'ye ülkesini taşıyabilmesi için gerekli şarttır. Bu engeller a) islami yapı, b) geleneksel değerler ve c) ekonomik kısıtlamalardır. Ekonomik kısıtlamalar finans yetersizlikleri, teknik bilgi birikiminin yokluğu, uluslararası pazarlarla ilişkilerin azlığı, girişimci sayısının kısıtlılığı ve en önemlisi de yönetici yoksunluğudur. Payaslıoğlu 1961 yılında yaptığı çalışmada Türkiye'de büyük sermaye kuruluşlarının henüz holdingleşebilme aşamasında olmadığını, yaygın şirketleşme tipinin aile işletmesi biçiminde olduğunu ve en büyük şirketlerin dahi yönetiminde kan bağı bulunduğunu anlatarak , köken ve iş tarihi açısından firmaları, girişimci açısından ise sosyo-ekonomik kökeni incelemiştir. Payaslıoğlu'na göre Türkiye piyasasındaki firmaların % 2.4'ü 1923 yılından önce, % 16.2'si 1923-1939 arasında, % 18.4'ü 1940-1945 yıllarında ve % 59.7'si de 1946-1950 yıllarında kurulmuştur. 1945'ten itibaren kuruluş hızına dikkat çeken Payaslıoğlu firma sahiplerinin sermaye kaynağının % 66.6 aile, % 47.1 ise eş ailesinden alınan yardımlar olduğunu, işadamlarının % 52.8'inin babalarının da işadamı olduğunu ve % 31.2 lise, % 29.2 oranında üniversite mezunu olduklarını belirtir .

1968 yılında, Ankara, İstanbul ve İzmir'de toplam 103 işadamı (bankacı, sigortacı, taşımacı, tüccar, madenci vb.) ile yaptığı görüşmelerin analizlerini yorumlayan Alpander de firmaların 2/3'ünün 1951-1960 yıl döneminde kurulduğunu, iş sahiplerinin tipik olarak İstanbul doğumlu, 50 yaş civarında, kolej mezunu ve üniversite olarak da iş idaresi-işletme ve mühendisliği tercih etmiş, en az bir yabancı dil bilen (genellikle Fransızca) orta-sınıf ailelerden gelme, firma kurucusu ile arasında akrabalık-ailesel bağı bulunmayan kişiler olduğunu belirtir . Alpander Türk iş aleminin temelini, en büyük alıcı-satıcısı ve yatırımcısının devlet olduğunu, Türk işadamlarının geçmişinin üst düzey bürokratlığa ya da küçük ticarete dayandığını vurgular . Alpander diğer araştırmacılardan farklı olarak görüşmelerinde işadamlarının önem verdikleri şeyler, yatırım eğilimleri, risk alma eğilimleri

vb. girişimsel tutumlarını da incelemektedir. Girişimcinin yenilikçi, atak ve değiştirici bir güç olduğunu, ancak gelişmekte olan ülkelerde sosyal gelenekler, kanunlar, gümrükler ve ekonomik yapının genel kurallarının onu sınırladığını belirten Alpander; bu ülkelerde piyasanın dengesiz yapısından ileri gelen güvensizlik ortamının girişimcinin risk alıcı karakterini zayıflattığını, uzun dönemli plan olanaklarını ortadan kaldırdığını, çevrelerini manüple etmek ve geleceği garantilemek için 'plastikleşme' edimi içine girdiklerini ve bu yüzden de gelişmekte olan ülke girişimcisinin likiditeye fazlaca önem vermesi ile karakterize edilebileceğini vurgular. Alpander girişimcilerin en büyük problemlerinin hükümet/devletle olan ilişkileri ve kendilerinin kamuoyu tarafından yanlış değerlendirildiklerini düşünmeleri olduğunu belirtmektedir. Alpander; Türk işadamları arasında 'hiçbir kollektif, standart ya da kalıplaşmış davranış veya motivasyon genel kabulü olmadığını ve buna bağlı olarak Türk işadamlarının toplumda belirlenmiş bir misyonu üstlenmediğini belirtir'.

Şaylan da 1986 çalışmasında AGÜ burjuvazisinin tipik özellikleri olan Batı ile bütünleşmiş; askeri-sivil bürokrat, toprak ağası, eski sömürge sistemi artığı yabancı gruplar kökenli yerel bir burjuvazisinin Türkiye'de de gözlemlendiğini belirtir . Şaylan Türk burjuvazisinin gelişme özellikleri olarak; küçük ve dağınık işletmeler, emek yoğun ve geri teknoloji, tüketim mallarına yönelik yatırım, ara malları dolayısı ile dışa bağımlılık, aile tipi girişimin egemenliği, devlete dayalı girişim tipi ve bir yandan da toprağa para yatırmayı vurgular. Şaylan sayılan özelliklerin Batı tarzı girişimci tipinden farklı olduğunu, bunun nedeninin de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında gelişme süreçlerine ilişkin objektif süreçlerin farklılığı olduğunu belirtmektedir. Gelişen Türkiye Cumhuriyeti Batı kapitalizminin tekelleri-emperyalist aşaması ile, kendi kapitalistleşme adımlarının ilkinde atarken karşılaşmış ve bağımlılık süreci sonucu, ulusal ağır sanayi yerine montaj sanayine ve devlet kapitalizmi biçimine yönelmiştir . Bu süreç Şaylan'a göre Orta-doğu burjuvazisinin gelişme süreçleri ile benzerdir. Orta-doğu ülkelerinde burjuvazi ekonomik ve siyasal alanda güçlü bir hale gelememiştir; zira yatırım amaçlı riski göze alamamaktadır ve girişimcilik eylemleri daha çok yarı-feodal nitelik taşır ve kısa sürede daha çok kâr getireceğine güvenilen ticarete yönelim fazladır. Buğra ise Türk girişimcileri ve yönetimleri üzerine yaptığı çalışmalarda, Türk imalat sanayine damgasını vuran en önemli özelliklerin başında devletle bağlantılı işletme eğiliminin ve aile bağlarının yönetimdeki ağırlığının geldiğini vurgulamaktadır.

"İşveren"den==> "Girişimci"ye

1980 Sonrası Ekonomi Politikalar ve Girişimci Birey'in Önlenemez Yükselişi

İlk dört plan döneminin sonlarında hızlı sanayileşme politikalarının uygulanması, iç ve dış ekonomik gelişmeler sonucunda kesintiye uğramış; 1978 petrol krizi ile ortaya çıkan

döviz darboğazı ve buna bağlı olarak dış borç ödeme güçlükleri enflasyonist ortamı hızla açığa çıkarmıştır. Hızlı fiyat artışları ve mal arzında daralma ile ortaya çıkan ekonomik bunalım siyasal ve toplumsal bir bunalıma dönüşerek ekonomik politikalarda köklü bir yeniden yapılanma ile sonuçlanmıştır. Yayınlanış tarihi ile adlandırılarak "24 Ocak" kararları adı verilen "ekonomide liberalizasyon" kararları, üretimi özellikle de sanayi üretimini dikkate alınacak en son sektörlerden birisi olarak görmektedir. Yeniden yapılanma programının ana hatları "serbest piyasa ekonomisi" olarak belirlenirken, hedef ülkeye en fazla döviz getirecek olan kaynakları harekete geçirmek olarak belirlemiştir. Bu çerçevede "üretim yerine satış, yabancı sermayenin yurda girişini artırmak, özel kesimin sermaye birikimini özendirme, ekonominin dışa açılması ve dış pazarlarla rekabet, ekonomide devlet müdahalesinin enaza indirilmesi" sloganları ile başlayan uygulama; esas olarak devlet sektörünün daraltılmasını ve kamu yatırımlarının özel sektöre devredilmesini öngörmektedir. Ancak kamu sektörünün çekildiği alanlardaki boşluğu özel sektörün doldurmasından söz edilmiyordu.

1980 uygulaması ile ülkeye yabancı sermaye akışının ve yerli ortaklıklarının hızla arttığı ancak beraberinde hızlı bir dış borç artışının geldiği görülmektedir. 1989'da Türkiye dış borcu en hızlı artan ülkeler arasındadır. 1990 yılı sonunda dış borç 67,35 milyar doları, iç borçlar ise 60 trilyon TL'ni bulmuştur. Yabancı sermaye yatırımları ve ortaklıkları ise en çok hizmetler, turizm ve bankacılık sektörlerinde görülmektedir.

Yabancı paranın ülkeye akışındaki en önemli nedenlerinden birisi, hiç kuşkusuz dünyada yaşanan ekonomik bunalımın da bir sonucu olarak uluslararası sıcak paranın, kendisine en hızlı ve en çok kazancı sağlayacak ülkelere yönelmesidir. Türkiye bu dönemde ihracaata önemli teşvikler vermiş ve yabancı yatırımları özendirme ve uluslararası sıcak parayı ülkeye çekmek için yabancı ortaklıklara özel kolaylıklar sağlamıştır. Geçmişte iç pazarı çekici, ihracatı itici kılan tüm yapılanmalar artık tersine çevrilmekte; "yeniden yapılanma süreci"nde istenmeyen sektörler tasfiyeye zorlanmaktadır. Bu süreç içinde yoğunlaşılması gereken sektörler ağırlıklı olarak yerli özellikle de tarımsal hammaddeye ve ucuz işgücüne dayalı tekstil, konfeksiyon, cam, seramik, ambalaj, deri eşya, dayanıklı tüketim malları, otomobil dışındaki ulaşım araçları, metal yan sanayi ve turizm olarak saptanmakta; ağır sanayiden vazgeçilmesi önerilmekte ve tüketim malları ve çok uluslu şirketlerin fason imalatına olanak veren sektörler özendirilmektedir. Süreç içinde hedef sektörlerdeki "cüce işletmeler", dışa açılmayarak "kabuk değiştiremeyenler" ve "sermayesini yeniden yapılandıramayan"lar tasfiye hareketine maruz kalmaktadırlar. Sistemli olarak son onbeş yılda uygulanan ekonomi politika sermayenin merkezileştirilmesine yöneliktir. İhtal ikameci dönemde korumacılıkla ortaya çıkan çok sayıda irili ufaklı firma yerine, dış pazarda rekabet şansı olan düşük maliyetli üretimi gerçekleştirebilecek "az sayıda büyük ölçekli firma" ile üretimin sürdürülmesi hedeflenmektedir. Sermayenin merkezileşmesi hedefini tutturabilmek için kurumlar vergisinde indirimler, ortaklaşmacılığa (joint venture) sağlanan

uzun vadeli ve düşük faizli krediler vb. nin yanında 'zorlayıcı' önlemler de getirilmekte, örneğin banka sermayelerinin artırılması, bankerlik, şirketlerin büyük sermaye ile kurulması ve sermayenin belirli bir kısmının tabana yayılması vb. önlemler alınmaktadır. Tüm bunlarla birlikte deflasyonist ortam, iç talebin daralması ve finans bunalımı ancak pek az sayıda büyük firmanın hayatta kalmasını sağlamakta, pek çok küçük ve orta boy işletme iş hayatından silinmektedir.

Tüm bu dönüşümler sermayenin kendi içerisinde bir yeniden yapılanması ve hesaplaşmasını da getirmiştir. Bu konum dış boyutta yabancı sermaye ile girilen köklü ilişkilerde somutlaşırken, iç boyutta faiz, ticari kâr ve ranta elkoyan sınıflar arasında gerçekleşmektedir. Sanayi sermayesi içinde küçükler büyüklerce yutulurken, özellikle palazlanan grup yurtdışı müteahhitlik işlerini elinde tutanlardır. İttifak içindeki güçler arasındaki yeni dengeler siyasi boyutlarda da kendisini göstermekte, tekelci sermaye gücünü pekiştirmektedir.

Sermayenin dünya ile farklı bir boyutta yeniden bütünleşmesini sağlamaya yönelik bu "yeniden yapılandırma" politikalarının temelinde, dünyadaki ekonomik dönüşümün yattığını görmekteyiz. "Yeni dünya düzeni" eski dünya işbölümünü ve dengeleri bozarak ve yeni bir işbölümünü zorlayarak ilerlemektedir. Eski merkez ülkeler ile çevre arasındaki uçurumu giderek açan bu yeni işbölümünde, gelişmiş dünya ülkeleri 1970'den beri içinde buldukları ekonomik krize yeni bir çözüm üretmektedirler. Gerek talep pazarlarındaki istirsizlik gerekse talebin aşırı sermaye yoğunlaşmasını artık karşılayamaması, kriz sonrasında özel pazara(değişkenlik ve farklılık arayan bir pazara) üretim yapan ve verimlilikten çok kaliteye yönelen az işçili küçük firmaların pazar paylarını genişletmesine neden olmuştur. Yani sermayenin getirisinin düşmeye başlaması ile Fordist rejimin kendi işleyiş koşullarında bir tıkanma ortaya çıkmış ve yeni hedef yine sistemin kendi içinde belirlenmiştir. Böylece üretim sistemi içinden ortaya çıkan post-Fordist gelişmeler bir yandan küçük ve istirsiz pazarlara ve değişken talebi karşılamaya, diğer yandan verimlilik ve kârı arttırmaya öncelikle yöneliktir. Diğer bir deyişle yeni koşullara uyum ve yeni verimlilik/kârlılık artışı arayışı, yani değişmemek için değişmemek arayışıdır. Ancak bu elbette ortaya çıkan değişimlerin ciddiyetini ve önemini ihmal edebileceğimiz anlamına gelemmez. Özellikle yeni yapılanma politikalarının "Globalizasyon" olarak adlandırılan genişlemesinin Almanya, ABD ve Japonya merkezli olacağı gözönüne alınırsa bu ülkelerde ortaya çıkan ekonomik-politik ve ideolojik dengenin II.Dünya Savaşı sonrası kadar kapsayıcı olamayacağı ve pek çok Güney ülkesinin bu dengenin dışında kalacağı kuvvetle muhtemeldir. Özellikle son 15 yılda ciddi bir birikim kaçağı olan bir ülke olarak Türkiye'nin de bu yeni yapılanma içinde nerede yer alacağı hayati bir sorudur.

Türkiye'ye bu yeni düzen içinde biçilen pay ise, kaynaklarının daha dolaysız olarak dış dünyaya aktarımı ve bir "güney" ülkesi olarak dış pazar rekabetinde yeni alanının bundan böyle diğer "güney" ülkeleri olmasıdır. 1985'ten itibaren açıklanan ekonomik politikalar,

ülkeye yeni dış ticaret hedefini "Orta Doğu ülkeleri ve eski SSCB kalıntısı ülkeler" olarak bildirmektedir.

Uygulanan yeni ekonomik politika ile 1980'den itibaren Türkiye bölgesel eşitsizliklerin giderek derinleştiği, neredeyse bir "Bölgecilik" politikasının da yaygınlaştığı görülmektedir. 1980'e kadar bölgeler arası dengesizliği ortadan kaldırmaya çalışan politikalar terkedilmiş, yerine il ya da bölge bazında eşitsizliği görmezden gelen ekonomik yapılanma oturtulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede İstanbul öncelikle dış dünya ile finans ve satış konularında bütünleşebilmiş büyük firmaların yerleşim yeri haline gelmiş, Anadolu'da kendi yapılanmasını tamamlamış ve ihracat yapabilen firma ve holdingler dahi satış ve pazarlama ekipmanlarını İstanbul'a taşımak zorunda kalmışlardır. İstanbul ülkenin reklam, satış ve finans merkezi haline gelirken, başını İstanbul kökenli firma sahiplerinin çektiği TÜSİAD da devlet politikalarında en etkili olan oda ünvanını kazanmıştır. Diğer yandan Denizli, Bursa ve Mersin gibi kendi kentsel sanayi geçmişine sahip olan ve 1980'den önce yerel düzeyde satış vb. hizmetlerini gerçekleştirebilen iller, ihracatlarını İstanbul üzerinden yapmak zorunda kalmışlardır. Doğu Anadolu'da yaşanan çatışmalardan kaçan ve ticaret ve tarım birikimini İstanbul'a aktaran bir grup işadamı da, finans ve ticaret sermayesinin etkin üyeleri olarak TÜSİAD'da yer alırken, Doğu'dan kaçan sermaye bölgesel dengesizliği pekiştirmektedir. Kalkınmasını kendi ihracatı ile sağlamaya çalışan Karadeniz Bölgesi artan göç ve kapital kaçağı yüzünden giderek fakirleşmiş, yerli sanayi üretiminde ısrar eden ve finans kapitalle bütünleşemeyen Ege Bölgesi ise, diğer bölgelerden daha etkin biçimde örgütlenmiş olmasına rağmen, son onbeş yılda iç ve dış pazar payını hızla yitirmiştir. Marmara Bölgesi de ağır sanayinin, bütün olarak sanayinin gözden düşmesi ile hızla değer kaybetmiştir. İstanbul'un son onbeş yıl içinde Türkiye GSYİH içindeki payı 1979'da 20.19 iken 1989'da 23.02; Bursa'nın aynı yıllar için sırasıyla 3.21 ve 3.58, İzmir'in 7.34 ve 8.01'dir. Son verilerde Bursa, Adana, Kayseri ve Malatya illeri İzmir'in üzerinde bir gelir düzeyine ve katma değere sahip görünmektedirler.

1980'den itibaren başlayan yeni ekonomik dönüşüm, etkisini işverenin kendisinin ve kendisine ilişkin söylemini yeniden yapılandırması ile de göstermektedir. Tüm dünyada, özellikle İngiltere'de Thatcherian liberalizasyon politikaların statüsündeki artış Türkiye'de de rağbet görmüş ve Neo-Schumpeterian bir söylemle, eski "*işveren/patron*" kavramı "*işadamı/girişimci*" kavramları ile yer değiştirmiştir. Ortaya atılan yeni kavram sadece adlandırmanın değişmesinden ibaret değildir. İşadamı/girişimci olmak, bundan böyle ne tür bir ekonomik etkinlikle uğraşırsa uğraşsın toplumun diğer kesimlerinden/sınıflarından daha saygın olmak, uğraştığı etkinliğe göre hükümet politikalarına yön vermek isteğinin meşruiyet kazanması ve sonsuz örgütlenme hakkının tanındığı neredeyse tek toplumsal kesim olmak anlamına gelmektedir. Nitekim geçmişte sermaye sahipleri arasında yaşanan çatışmalar yerini artık uzlaşmaya bırakmaktadır. 1970'lerden itibaren örgütlenmeye başlayan "Odalar" (Sanayi ve Ticaret Odaları), 1980'den itibaren altın yıllarını yaşamışlar ve devlet politikalarına ilişkin

görüşlerini baskın bir dille açıklamaktan, sırası geldiğinde açıkça yönlendirmekten çekinmemişleridir. Dönemin siyasi liderlerinin giderek artan biçimde odalara kendi görüşlerini aktarmaları ve kamuoyunun deyişi ile "icazet" almaları da sık sık rastlanan günlük olaylar haline gelmiştir. Odalar çeşitli sermaye gruplarının toplandığı ancak sanayi sermayesinin baskın olduğu il ya da Bölge bazlı örgütlenmelerdir. Ancak sanayi sermayesi geçmişteki yapılanmasının, yani finans-ticaret ve sanayi sermayesinin içiçe geçmişliğinin bir üst boyutunu bu odalarda yansıtmaktadır. Geçmişte daha çok çatışmalı ve geçici ittifaklar biçiminde cereyan eden sermaye sahipleri arasındaki çatışmalar, büyük burjuvazinin finans ve ticari kapitali bizzat yönlendirmesi sayesinde artık neredeyse hiç yaşanmamaktadır. Holdinglerin hemen hepsinin birer bankasının bulunması, finans ve sanayi kapitalinin bütünleşmesi için iyi bir örnektir

"Patron" kategorisinden "girişimci/işadamı"na geçerek görüntüsü cilalanmış olan sermaye kesiminde ise, yeni yapılanmaların varlığı yanısıra eski tutuculukların da devam ettiği görülmektedir. Kalkınmanın önkoşulu 1980'den itibaren "girişimci bireyin gerekliliği" ile çizildiğinden, sınıf kavramından soyutlanmış bir "bireysel kahraman" retoriği ön plana çıkmakta, her türlü atılım ve ekonomik etkinlik girişimcilik kategorisine dahil edilerek yüceltilmektedir. Bu yeni retoriğin bir sonucu olarak, işadamları artık saygınlığa değil de kâra ve kaliteye önem verdiklerini, yeniliklerden yana olduklarını belirtmekte; işyerlerinde daha çok profesyonel eleman çalıştırmakta ve kamusal alana dahil etkinliklerde daha çok yer almaya (örneğin sanatı finanse etmek vb.) başlamışlardır. Son yıllarda yapılan araştırmalarda; işadamlarının, kendilerini ülkenin sorunları için giderek daha çok kilit ve çözümleyici öge olarak gördükleri vurgulanmakta ancak bunun yanısıra AR-GE için işletmelerin ayırdıkları paylarda hiçbir artış olmadığı, hatta işadamlarının 'teknolojik yenilik'ten 'teknoloji satın alma'yı anladıkları, odalar düzeyinde birlikten de 'siyasi çözüm önerileri için biraraya gelme'nin anlaşıldığı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan girişimci/işadamları hala kırmızı bir sözcük olarak gördükleri "zenginlik" sözcüğünü ikame etmek için "çok çalışmak" ve "çalışarak kazanmak" ifadelerini kullanmakta ve işyerlerinde çalıştırdıkları profesyonel yöneticileri "akraba,ahbap, tanıdık" arasından seçmekte, uzman yöneticiler yönetici(manager) olarak değil de idareci(administrator) olarak işgörmektedirler.

Firmaların örgütlenme anlayışında ise eski sistemler devamlılığını korumaktadır. Firma büyüklüğü ne olursa olsun, örgütlenmeler aile bağı ile sınırlanırken, aile adı ve statüsü firma adı ile eşdeğer olarak kullanılmakta; aile şirketi biçiminde örgütlenmelerin dışında da, en küçüğünden holding düzeyine dek, firma girdi çıktılarında piyasa koşulları değil de aile büyüklerinin sözü geçerli olmaktadır.

Özetle yeniden yapılanmış ve alabildiğine kabuk değiştirmiş görünümü veren sermaye sahipleri, Cumhuriyetin ilk yıllarından kalma zayıflıkları ile hala marufturlar. Devletle sıkı bir işbirliği ve aile adının herşeyden üstün tutulması ile belirlenen bu eski yapılanmanın, "Türkiye koşullarında yatırım yapma ve sürdürmenin sadece devlet ve aileye dayandırılarak

yapılabileceği" özrü ile sürdürülse de, gelecek yıllar içerisinde sermayeye damgasını vurması beklenilmelidir.

KAYNAKÇA

- AKTAR, Ayhan, Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi, AFA Yay., İstanbul, 1990.
- ALEXANDER, A.P., "Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth", Economic Development and Cultural Change, No: 8, 1960.
- ALPANDER, Güvenç, Big Business and Big Business Leaders in Turkey, MSU, Unpubl. Ph.D.Thesis, 1966.
- BATES, Donald La Vere, The Origins and Career Path Development of the Modern Turkish Business Elite, Unpubl. Ph.D.thesis, Uni. of Arkansas, 1973.
- BORATAV, K., "Türkiye'de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri", Marksizm ve Gelecek, S: 1, No: 1, 1989.
- BORATAV, K. & TÜREL, O., "Notes on the Current Development Problems and Growth Prospects of the Turkish Economy", New Perspectives on Turkey, Vol: 2, No: 1, (Sept). 1988.
- BORATAV, K. & AKSOY, A.; KEYDER, Ç., vd. Türk Ekonomisinde Yapısal Değişim/Türkiye'de Egemen Sınıflar, Toplumsal Araştırmalar Vakfı, Panel Dizisi, 3-4-5, Alan Yay., İstanbul, 1994.
- BUĞRA, Ayşe, "Review Article; The Late Coming Tycoons of Turkey", Journal of Economics and Administrative Studies, vol: 1, No: 1, (Winter) 1987.
- BUĞRA, Ayşe, "The Turkish Holding Company as a Social Institution", Journal of Economics and Administrative Studies, vol: 4, No: 1, (Winter) 1990.
- ÇAVDAR, Tevfik, Türkiye'de Liberalizm, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1992
- EBSO Bölge Sanayi Raporları, 1972-1990. EBSO Yay., İzmir, 1972-1990.
- GEVĞİLİ, Ali, Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar, Bağlam yay., 1989.
- GÜLALP, H., "Patterns of Capital Accumulation and State-Society Relations in Turkey", Journal of Contemporary Asia, Vol: 15, No: 3, 1985.
- KAZGAN, Gülten, Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Altın Kitaplar, İstanbul, 1985.
- KAZGAN, Gülten, Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye'nin Yeri, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.
- KEYDER, Çağlar, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yay., İstanbul, 1990.
- McCLELLAND, D.C., The Achieving Society, Free Press, Mac Millan, London, 1961.

- MOUZELIS, Nicos, Politics in the Semi-Periphery, Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America, MacMillan, London, 1986.
- ÖKÇÜN,G., Osmanlı Sanayi, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistikleri, SBF.Yay., Ankara, 1980.
- ÖKÇÜN,G., Türkiye İktisat Kongresi, SBF Yay., Ankara, 1981.
- ÖZGEN-ERTÜBEY,Neşe, Kalkınma ve Girişimcilik, Bağlam Yay., İstanbul, 1995(basımda).
- PAPANEK, Hannah, "Pakistan's Big Businessmen: Muslim Separatism, Entrepreneurship and Partial Modernization, Economic Development & Cultural Change, vol: 21,(Oct.)1972.
- PAYASLIOĞLU, Arif, "Türkiye'de Özel Sanayi Alanında Müteşebbisler ve Teşebbüsler" (Çoğaltma), Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, SBF Maliye Enst., Ankara,1961.
- SCHUMPETER, J.A., The Theory of Economic Development, Cambridge: Mass, Harvard Uni. Press, 1934.
- SÖNMEZ, Mustafa, Kırk Haramiler, Türkiye'de Holdingler, Gözlem yay., 3.b., İstanbul, 1988.
- SORAL, E., Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri, A.İ.T.İ.A., Yay. No: 72., Ankara, 1974.
- ŞANDA, Hüseyin Avni, "Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri", İst. Ticaret Odası Yay., İTO, 1965.
- ŞAYLAN, Gencay, Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji, V Yay., Ankara, 1986.
- THERNBORN, G., Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu, V Yay., Ankara, 1989.
- TÜSİAD Çalışma Raporları, 1991-1993.
- TÜSİAD, The Turkish Economy, 1993 ve 1994.
- TUMA, Elias, "Institutionalized Obstacles to Development: The Case of Egypt", World Development, Vol: 16, No: 10, 1988.
- TURNER, Bryan S., Capitalism and Class in the Middle East; Theories of Social Change & Economic Development, Heinemann, London, 1984.
- Van VELZEN, Leo , Kayseri'de Çevresel Üretim, Ajans-Türk Matb., Ankara, 1978.
- YAŞAR, Selçuk, Güçlü Devlet Dürüst Özel Sektör, (der) Ç. ŞANLI, İ.Ü. İşletme Fak., İşletme İk. Enst. Konferansları, 1983.

TABLÖLAR

ÜLKELERVE SEKTÖRLERE GÖRE
TÜRKİYE'NİN DIŞSATIMI (Milyon \$)

	1992	%	1993	%	1994*	%
<u>Sektörlere Göre</u>						
Tarım	2,259.1	15.4	2,380.9	15.5	723.5	8.9
Madenler	264.2	1.8	238.3	1.6	54.3	1.4
Endüstri	12,191.3	82.9	12,730.2	82.9	3,048.6	79.7
<u>Ülkelere Göre</u>						
AB	7,600.5	51.7	7,289.5	47.5	1,751.1	45.8
EFTA	631.9	4.3	557.9	3.6	152.2	4.0
Diğer OECD	1,113.7	7.6	1,221.7	8.0	420.6	11.0
İslam Ülkeleri	2,713.4	18.4	2,704.5	17.6	618.1	16.2
Diğer Avr. Ülk.	1,330.0	9.0	1,653.0	10.8	399.3	10.4
Diğer	1,325.2	9.0	1,922.8	12.5	485.1	12.7
TOPLAM	14,714.6	100.0	15,349.4	100.0	3,826.4	100.0

* Ocak-Mart 1994.

(Kaynak: TÜSİAD, The Turkish Economy,1994).

İMALAT SANAYİ GÖSTERGELERİ (1980-1990)

	İşyeri Sayısı			Çalışanlar Ortalaması	Katma Değer(Milyon TL)
	Toplam	Kamu	Özel		
1985	4870	392	4478	843.877	5.454.237
Büyük 1990	5508	410	5098	975.208	75.300.751

Küçük1985	5777	90.556	202.583
1990	3363	46258	1.475.455

(Kaynak: DİE, Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar, 1994)